

RiMe

**Rivista dell'Istituto
di Storia dell'Europa Mediterranea**

ISBN 9788897317777

ISSN 2035-794X

numero 12/II n.s., giugno 2023

**Històries connectades: la projecció
mediterrània de la Corona d'Aragó i la
incorporació de Sardenya**

**Connected History: The Crown of
Aragon's Mediterranean projection and
the incorporation of Sardinia**

Antoni Furió

DOI: <https://doi.org/10.7410/1583>

Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea
Consiglio Nazionale delle Ricerche
<http://rime.cnr.it>

Direttore responsabile | Editor-in-Chief

Luciano GALLINARI

Segreteria di redazione | Editorial Office Secretary

Idamaria FUSCO - Sebastiana NOCCO

Comitato scientifico | Editorial Advisory Board

Luis ADÃO DA FONSECA, Filomena BARROS, Sergio BELARDINELLI, Nora BEREND, Michele BRONDINO, Paolo CALCAGNO, Lucio CARACCILO, Dino COFRANCESCO, Daniela COLI, Miguel Ángel DE BUNES IBARRA, Antonio DONNO, Antonella EMINA, Vittoria FIORELLI, Blanca GARÌ, Isabella IANNUZZI, David IGUAL LUIS, Jose Javier RUIZ IBÁÑEZ, Giorgio ISRAEL, Juan Francisco JIMÉNEZ ALCÁZAR, Ada LONNI, Massimo MIGLIO, Anna Paola MOSSETTO, Michela NACCI, Germán NAVARRO ESPINACH, Francesco PANARELLI, Emilia PERASSI, Cosmin POPA-GORJANU, Adeline RUCQUOI, Flocel SABATÉ i CURULL, Eleni SAKELLARIU, Gianni VATTIMO, Cristina VERA DE FLACHS, Przemysław WISZEWSKI.

Comitato di redazione | Editorial Board

Anna BADINO, Grazia BIORCI, Maria Eugenia CADEDDU, Angelo CATTANEO, Isabella CECCHINI, Monica CINI, Alessandra CIOPPI, Riccardo CONDRÒ, Francesco D'ANGELO, Alberto GUASCO, Domenica LABANCA, Maurizio LUPO, Geltrude MACRÌ, Alberto MARTINENGO, Maria Grazia Rosaria MELE, Maria Giuseppina MELONI, Rosalba MENGONI, Michele M. RABÀ, Riccardo REGIS, Giampaolo SALICE, Giovanni SERRELI, Giovanni SINI, Luisa SPAGNOLI, Patrizia SPINATO BRUSCHI, Giulio VACCARO, Massimo VIGLIONE, Isabella Maria ZOPPI.

Responsabile del sito | Website Manager

Claudia FIRINO

© **Copyright: Author(s).**

Gli autori che pubblicano con *RiMe* conservano i diritti d'autore e concedono alla rivista il diritto di prima pubblicazione con i lavori contemporaneamente autorizzati ai sensi della

Authors who publish with *RiMe* retain copyright and grant the Journal right of first publication with the works simultaneously licensed under the terms of the

**“Creative Commons Attribution - NonCommercial 4.0
International License”**



Il presente volume è stato pubblicato online il 30 giugno 2023 in:

This volume has been published online on 30 June 2023 at:

<http://rime.cnr.it>

CNR - Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea
Via Giovanni Battista Tuveri, 130-132 — 09129 Cagliari (Italy).
Telefono | Telephone: +39 070403635 / 070403670.
Sito web | Website: www.isem.cnr.it

Special Issue

Per i Settecento anni del Regno di Sardegna.
La costruzione del Regno tra negoziazione e guerra

For the Seven Hundred Years of the Kingdom of Sardinia.
The construction of the Kingdom between negotiation and war

A cura di / Edited by

Miquel Fuertes Broseta, Lluís J. Guia Marín,
Maria Grazia R. Mele, Giovanni Serreli

RiMe 12/II n.s. (June 2023)

Special Issue

Per i Settecento anni del Regno di Sardegna.
La costruzione del Regno tra negoziazione e guerra

For the Seven Hundred Years of the Kingdom of Sardinia.
The construction of the Kingdom between negotiation and war

A cura di / Edited by

Miquel Fuertes Broseta, Lluís J. Guia Marín,
Maria Grazia R. Mele, Giovanni Serreli

Table of Contents / Indice

Jon Arrieta Alberdi, Miquel Fuertes Broseta, Lluís J. Guia Marín, Maria Grazia R. Mele, Annamaria Oliva, Gaetano Sabatini, Olivetta Schena, Giovanni Serreli, Pinuccia F. Simbula Per i settecento anni del Regno di Sardegna / <i>For the seven hundred years of the Kingdom of Sardinia</i>	7-18
--	------

Antoni Furió	19-46
Històries connectades: la projecció mediterrània de la Corona d'Aragó i la incorporació de Sardenya / <i>Connected History: The Crown of Aragon's Mediterranean projection and the incorporation of Sardinia</i>	
Mauro G. Sanna	47-69
Bonifacio VIII e la nascita del <i>Regnum Sardinie et Corsice</i> / <i>Boniface VIII and the birth of the Regnum Sardinie et Corsice</i>	
Massimiliano Vidili	71-92
Le nomine vescovili in Sardegna tra riserva pontificia e conquista aragonese (1294-1352) / <i>Episcopal appointments in Sardinia between the papal reserve and the Aragonese conquest (1294-1352)</i>	
Mario Lafuente Gómez	93-118
Conquistatori. Il coinvolgimento militare dell'aristocrazia iberica nei conflitti per il dominio della Sardegna (1323-1355) / <i>Conquerors. The military involvement of the Iberian aristocracy in the conflicts over Sardinia (1323-1355)</i>	
Esther Tello Hernandez	119-149
La fiscalità pontificia e la Chiesa della Corona d'Aragona nel finanziamento delle guerre in Sardegna (1323-1409) / <i>The Papal Taxation and the Church of the Crown of Aragon in the financing of wars in Sardinia (1323-1409)</i>	
Fabrizio Alias	151-176
Il bilancio preventivo del regno di Sardegna (1358) / <i>The budget of the kingdom of Sardinia (1358)</i>	
Alessandro Soddu	177-191
Regno di Sardegna e poteri signorili nel XIV secolo / <i>Kingdom of Sardinia and seigneurial powers in the 14th century</i>	

- Patrizia Sardina 193-218
La Sicilia e la Sardegna nel Trecento: dialogo tra due isole mediterranee nel Commonwealth catalano-aragonese / *Sicily and Sardinia in the 14th Century: Dialogue between two Mediterranean islands in the Catalan- Aragonese Commonwealth*
- Enrico Basso 219-242
Genova, la Corona d’Aragona e la Sardegna: una svolta decisiva negli equilibri mediterranei / *Genoa, the Crown of Aragon and Sardinia: a decisive turning point in the Mediterranean balances*
- Christian Alexander Neumann 243-273
Venezia e la Sardegna nel Basso Medioevo (secc. XIII-XV) / *Venice and Sardinia in the Late Middle Ages (13th-15th Centuries)*

Històries connectades: la projecció mediterrània de la Corona d'Aragó i la incorporació de Sardenya¹

Connected History: The Crown of Aragon's Mediterranean projection and the incorporation of Sardinia

Antoni Furió
(Universitat de València)

Date of receipt: 17/04/ 2023

Date of acceptance: 20/06/2023

Resum

L'article planteja una aproximació transnacional i connectada de la Corona d'Aragó, una construcció política singular, amb una doble dimensió ibèrica i italiana, no sempre tinguda en compte pels historiadors. En una primera part s'analitza la vinculació entre els territoris de la Corona d'Aragó i la Mediterrània, anterior fins i tot a la mateixa creació de la primera, mentre que en una segona s'aborda l'anomenada expansió mediterrània i la creació d'un espai polític i econòmic, cada vegada més articulat i integrat, en un context de competència i conflicte entre potències marítimes i de coincidència o divergència entre els interessos econòmics de les elits dels diferents regnes i territoris i els interessos dinàstics de la monarquia.

Paraules clau

Corona d'Aragó; Mediterrània; Sardenya; Història transnacional; Històries connectades

Abstract

The article proposes a transnational and connected approach to the Crown of Aragon, a singular political construction, with a double Iberian and Italian dimension, which historians have not always taken into account. The first part examines the link between the territories of the Crown of Aragon and the Mediterranean, even prior to the creation of the former, while the second part deals with the so-called Mediterranean expansion and the creation of a political and economic space, increasingly more articulated and integrated, in a context of competition and conflict between maritime powers and of coincidence or divergence between the economic interests of the elites of the different kingdoms and territories and the dynamic interests of the monarchy.

Keywords

Crown of Aragon; Mediterranean; Sardinia; Transnational history; Connected histories

¹ Aquest treball s'emmarca dins els projecte "Mercados, instituciones e integración económica en el Mediterráneo occidental (siglos XIII-XVI) (PID2021-128038NB-I00)", finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació.

1. *La Corona d'Aragó en la Mediterrània: els inicis.* - 2. *La gran expansió: Sardenya dins la Corona d'Aragó.* - 3. *Bibliografia.*

Quan l'illa de Sardenya va ser annexionada a la Corona d'Aragó el 1323, ara fa set-cents anys, no feia encara dos segles del naixement d'aquesta, arran de la unió dinàstica entre Aragó i Catalunya el 1137, una unió a la qual anirien incorporant-se nous estats i territoris, a les penínsules ibèrica i italiana i a les illes d'enmig, i que duraria altres quatre segles, fins a la seva dissolució el 1715, com a conseqüència de la Guerra de Successió al tron d'Espanya. Habituat a entendre i explicar la història en termes nacionals actuals, la majoria dels historiadors penen a l'hora d'abordar construccions polítiques tan originals i singulars com la Corona d'Aragó o, entre moltes altres, l'Estat borgonyó, que s'estenien per sobre de les fronteres estatals actuals, aplegaven gents de llengües i cultures diferents, governades per les seves pròpies lleis i institucions, i que eren menys que una confederació d'estats i territoris, però molt més que una mera i conjuntural unió personal o dinàstica.² Per altra part, el pes que ha tingut i continua tenint la història nacional en l'explicació històrica fa que la Corona d'Aragó sigui percebuda, pensada, en termes estrictament ibèrics, reduïda als seus regnes ibèrics (incloses les Illes Balears), negligint els seus components italians o degradant-los a la condició de possessions territorials ultramarines. No entendrem mai la Corona d'Aragó si no tenim en compte aquesta doble dimensió ibèrica i italiana, i, tant important com això, el fet que els estats italians, tot i la presència important en ells de catalans, valencians, aragonesos i mallorquins, especialment als llocs claus de l'administració, no van

² Bé que es pot admetre el terme "confederació", que el *Gran Diccionari de la Llengua Catalana* defineix com a "unió temporal de prínceps, de nacions, d'estats, per a un fi comú" i també com a "unió d'estats sobirans per a l'assoliment d'uns determinats fins comuns", l'Estat confederal comparteix uns òrgans de govern que són més estables i duradors que els derivats d'una unió dinàstica temporal i que es reserven la competència en algunes matèries, principalment en defensa, afers exteriors i cooperació econòmica. En la Corona d'Aragó, el principal òrgan comú a tots els estats i territoris, era el Consell Reial, una mena d'organisme consultiu del monarca, que deixava de funcionar a la mort d'aquest. Aquest òrgan està en l'origen del posterior Consell d'Aragó, creat per Ferran el Catòlic i vigent fins el 1707, quan va ser abolit i les seves funcions passaren a ser assumides pel Consell de Castella, convertit de fet en el govern de la monarquia hispànica.

ser mai “dominis” o “possessions” dels regnes ibèrics, sinó que, com aquests, gaudien de la seva pròpia autonomia jurídica i institucional, a més de les seves pròpies monedes, pesos i mesures.³

La història és una disciplina en constant construcció, i si els segles XIX i XX, els segles de les nacions i el nacionalisme, centraven la seva atenció en el passat nacional, per no dir que feien de la nació i l'estat el subjecte primer de la història,⁴ amb el segle XXI i la globalització, aquesta mirada estreta i etnocèntrica ja no es pot sostenir. Vivim en un món cada vegada més globalitzat, més interconnectat, i la mirada de l'historiador ja no pot fer abstracció del que succeïa més enllà de l'estricta àmbit nacional ni relegar-ho a la competència específica de la denominada història de les relacions internacionals. Els fenòmens històrics –ja siguin socials, econòmics o culturals– no sempre entenen de fronteres ni es veuen limitats per aquestes, i els historiadors, en el seu afany de trobar-ne el sentit total, “global”, parlen cada vegada més d'una història connectada i transnacional (*connected history*) (Subrahmanyam, 2005 i 2022, Douki - Minard, 2007), de la qual les obres de Fernand Braudel, Immanuel Wallerstein i, més recentment, Peregrine Horden i Nicholas Purcell en serien remarcables precedents (Braudel, 1949; Wallerstein, 1974 i 1980; Horden - Purcell, 2000). La Mediterrània de Braudel i de Horden i Purcell i l'economia-món de Wallerstein, amb la seva ambició globalitzadora i la seva èmfasi en les connexions socials, econòmiques i culturals per sobre dels estrictes marcs polítics, s'avançaren, en efecte, tant als al·legats actuals en pro de la *global history*⁵ com als aferrissats debats sobre les presumptes *Great* i *Little Divergence* (Pomeranz, 2000; Van Zanden, 2009; De Pleijt - Van Zanden, 2016) i, en general, sobre el “miracle” europeu o l'hegemonia d'Occident. En realitat, aquesta última no ha deixat d'estar present en l'obra de la majoria dels historiadors i politòlegs europeus i anglosaxons, de Voltaire a Fukuyama, per bé que la seva formulació més moderna arranca amb el llibre de William McNeill sobre *The Rise of the West: A History of Human Community*, publicat el 1963, i el d'Eric Jones sobre *The European*

³ Vaig avançar ja algunes d'aquestes consideracions a Furió, 2018, p. 18.

⁴ Sobre la importància de la història nacional a l'Europa contemporània i el paper dels historiadors com a constructors de la nació, vegeu, entre una molt vasta bibliografia Berger - Lorenz, 2010, i en general la col·lecció *Writing the Nation: National Histories and National Identities in Nineteenth and Twentieth Century Europe*, amb vuit volums publicats a Palgrave MacMillan, entre 2008 i 2015. Vegeu també Boyd, 1997, i Venayre, 2013.

⁵ Mazlish - Buultjens, 1993; Sachsenmaier, 2011; Conrad, 2016; Belich - Darwin - Frenz - Wickham, 2016.

Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia, publicat el 1981, als quals ha seguit una vasta literatura tant acadèmica com assagística que arriba fins avui.⁶ Més enllà del fort biaix etnocèntric que impregna i devalua molts d'aquests treballs, denunciat, entre altres, per l'antropòleg Jack Goody (Goody, 2006), la història global, mundial, connectada o transnacional –per citar alguns dels molts noms amb els quals se la designa– ha fet molt per superar la compartimentació de la recerca històrica en funció de les fronteres nacionals o estatals i tenir en compte tant els fenòmens i processos que transcendien regions, nacions i fins i tot una sola civilització, com les interaccions o les connexions que s'establien per damunt d'aquestes fronteres.

La Mediterrània i el món mediterrani en serien un bon exemple, d'aquestes connexions transnacionals, de circulació d'idees i persones, d'interaccions entre societats molt diverses i fins i tot d'incipients processos d'integració econòmica i política, com ja va assenyalar Braudel i han reiterat més recentment David Abulafia i Paulino Iradiel. El primer, en la seva magna obra sobre la Gran Mar, en la qual conclou que “the Mediterranean became probably the most vigorous place of interaction between different societies on the face of this planet, and it has played a role in the history of human civilization that has far surpassed any other expanse of water” (Abulafia, 2011, p. 648); i el segon, en dues breus contribucions sobre el sentit de la unitat mediterrània i sobre la relació entre la Corona d'Aragó i la Mediterrània, respectivament.⁷ En aquest darrer, Iradiel arremet tant contra l'enfocament eurocèntric com contra l'anomenada “obsessió d'allò nacional” (“the national obsession”, en expressió de Douki i Minard –vegeu nota 5–, que és de qui la manlleua Iradiel), decantant-se, en canvi, per una “aproximació transnacional, amb una visió més matisada, més complexa i una integració més contrastada de les realitats mediterrànies que sobrepassa la compartimentació nacional de la investigació històrica” (Iradiel, 2017). Aquesta perspectiva nacional ha estat present, i continua estant-ho encara avui, en molts dels treballs que aborden la relació entre la Corona d'Aragó –i, més concretament de Catalunya– i la Mediterrània, en termes d'expansió –l'expansió mediterrània catalanoaragonesa–, en comptes de pensar-la en termes més amplis, més horitzontals i més connectats amb altres potències marítimes i altres espais mediterranis, alguns dels quals –

⁶ McNeill, 1963; Jones, 1981; Landes, 1998; Mitterauer, 2003; Goldstone, 2008; Morris, 2010; Hoffman, 2015; Belich, 2022.

⁷ Iradiel, 2020 i 2017 (non publicato).

Sardenya, Sicília i Nàpols– acabarien integrant-se també dins la Corona d’Aragó. I és que la història nacional, i el nacionalisme que li és inherent, tot i el descrèdit dels darrers anys, està lluny d’haver desaparegut del tot, per no dir que –sobretot en el context de la crítica a la globalització i el retorn a les pràctiques historiogràfiques tradicionals– continua gaudint d’una mala salut de ferro.⁸

1. La Corona d’Aragó en la Mediterrània: els inicis

L’estreta vinculació entre els territoris que més tard conformarien la Corona d’Aragó i la Mediterrània és anterior no sols a la creació de la mateixa Corona i fins i tot als temps medievals, sinó també al moment en què Roma sotmeté totes les riberes de la Gran Mar al seu imperi. Fenicis, grecs, cartaginesos i romans fundaren colònies al llarg del litoral mediterrani de la península Ibèrica i crearen sòlides rutes comercials que connectaven les diverses regions a l’est i a l’oest, al nord i al sud, de la Gran Mar. Més tard, Roma esdevindria, per dir-ho així, l’epicentre d’una constel·lació de ciutats mediterrànies, moltes de les quals sobreviurien al col·lapse de l’imperi i fins i tot reviscolarien amb la conquesta musulmana. Precisament, la presència àrab i berber a les dues penínsules –ibèrica i italiana– i a les illes intermèdies –Mallorca, Menorca, Eivissa, Sicília i, en part, Sardenya– garantí la continuïtat dels contactes en la Mediterrània occidental, un espai freqüentat també al voltant de l’any Mil per bizantins i normands (Hopley, 2011; Picard, 2018; Granara, 2019). De fet, la successiva emergència de potències marítimes en aquesta part de la Mediterrània –en la qual Catalunya i la Corona d’Aragó no serien sinó *late comers*– està vinculada als contactes comercials i els enfrontaments militars amb els musulmans d’al-Andalus i del nord d’Àfrica.

El lideratge correspongué en primer lloc a Amalfi, que jugà un paper important en el comerç internacional als segles X i XI, com a intermediària entre la Mediterrània occidental islàmica i l’oriental bizantina (Balard, 2014; Petralia, 2014). Vindrien de seguida Pisa i Gènova, que ja des de finals del segle XI es van veure immerses, junt amb Amalfi, en una sèrie d’expedicions militars a gran escala i beneïdes pel papa contra territoris musulmans del nord d’Àfrica, com ara la campanya contra les ciutats tunisenques de Mahdia i Zawila el 1087, dos centres de pirateria i alhora dos competidors comercials, que van ser saquejats i cremats.⁹ Al

⁸ Vegeu, entre altres, Zancarini-Fournel, 2018; May - Maissen, 2021.

⁹ Cowdrey, 1977; Cotza, 2017. La victòria sobre els musulmans incrementà l’orgull cívic

segle XII, totes tres repúbliques marítimes italianes competien entre sí per la participació en el comerç mediterrani, passant de l'aliança a l'antagonisme Amalfi, però, seria conquerida pels normands el 1131 i saquejada pels pisans el 1135 i el 1137, i ja no tornaria a recuperar l'antiga esplendor, mentre que Pisa, al seu torn, hegemònica als segles XII i XIII, (Tangheroni, 2004; Campopiano, 2022) derrotada pels genovesos a Meloria el 1284, (Musarra, 2020) accentuaria el seu declivi econòmic al segle XIV amb la pèrdua de les seves possessions a Sardenya i donada la importància d'aquesta en termes d'explotació agrícola i de matèries primeres (Poloni, 2005; Duval - Poloni- Quertier, 2017). Sardenya va ser també l'escenari de la confrontació entre, per una banda, Pisa i Gènova i, per l'altra, Catalunya i la Corona d'Aragó, les primeres expedicions marítimes de les quals, als segles XI i XII, havien format part d'operacions liderades per les dues repúbliques nord-italianes o havien comptat amb el suport d'aquestes. La Corona d'Aragó, ja ho he dit, va ser una *late comer*, l'expansió mediterrània de la qual acabaria xocant i frenant la de les seves dues aliades anteriors.

Tot i la seva extensa façana marítima, Catalunya no s'aventurà en la navegació mediterrània fins a ben avançat el segle XI. El país estava encara fragmentat en nombrosos comtats, no tots els quals tenien comunicació directa amb la mar, i les prioritats estaven en un altre lloc: en colonitzar l'espai interior, sobretot les planes; en restablir l'autoritat comtal i consolidar l'hegemonia del comtat de Barcelona sobre els altres comtats; en estendre la frontera territorial cap al sud, a costa d'un al-Àndalus dividit políticament i en retrocés –conquesta de Tarragona el 1116, de Tortosa el 1148 i de Lleida el 1149–; i en eixamplar la influència política, mitjançant aliances matrimonials, pactes feudovassallàtics i accions militars, al Llenguadoc i la Provença, a l'altra banda dels Pirineus.¹⁰ Aragó, per la seva part, havia nascut com un minúscul comtat als peus dels Pirineus, travessat pel riu que li dona nom, i amb capital inicial a Jaca, que més tard esdevindria regne, alhora que s'estenia cap al sud, amb la conquesta d'Osca el 1096 i Saragossa el 1118 i l'ocupació de la vall central de l'Ebre (Laliena, 1996 i 2002). La possibilitat de comptar amb una sortida a la mar quedà frustrada, primer, amb la incorporació de Tortosa a Catalunya (1148) i, finalment, amb la creació del regne de València com un estat independent

pisà, ja que les fonts de l'època comparen la campanya amb la dels romans contra l'antiga ciutat de Cartago.

¹⁰ Batet, 1996; Virgili, 2001 i 2010; Aurell, 1987; Bonnassie, 1996; Benito, 2009; Fernández-Cuadrench, 2014.

dins la Corona d'Aragó (1238). El contacte amb la Mediterrània no era, doncs, directe, sinó indirecte, a través de Catalunya i la seva marina i també de la seva participació en les expedicions navals de la monarquia, el títol de sobirania més important de la qual era justament el de rei d'Aragó (Sarasa, 1998 i, 2006; Sánchez Martínez, 2006).

Catalunya assajà ben aviat la via marítima com a complement de la seva expansió territorial i, de fet, les seves primeres empreses mediterrànies són anteriors a la seva unió dinàstica amb Aragó el 1137, primer subordinades a la direcció de les dues potències nord-italianes, Pisa i Gènova, i de seguida en coordinació amb aquestes, a mesura que es desenvolupava la pròpia flota catalana. Des dels primers anys del segle XI, musulmans i cristians es disputaven el control de la Mediterrània occidental, alternant els acords comercials amb la pirateria i les accions militars, com bé mostren l'atac d'una flota andalusina a Pisa el 1011 i les expedicions pisanes contra Bona (Algèria) el 1034, Palerm el 1064 (en col·laboració amb els normands), Mahdia (Tunisia) el 1087 (en col·laboració amb Gènova i Amalfi), Almeria (al-Maryya) el 1089 i Tortosa (Turtusha) el 1092. Algunes d'aquestes incursions, alhora de càstig i de saqueig, van ser conjuntes entre pisans i genovesos, sense participació encara de catalans, els quals prosseguien el seu avanç territorial pel litoral de la península Ibèrica. De fet, durant els primers temps de la formació de Catalunya, entre els segles IX i XI, la Mediterrània era encara una frontera perillosa i, en opinió de M. Teresa Ferrer, l'activitat marítima devia ser encara molt limitada. Tan limitada que la comtessa Ermessenda, vídua del comte Ramon Borrell de Barcelona, hagué de demanar ajuda, l'any 1018, al normand Roger de Tosny per tal de defensar el litoral català dels atacs de Mugahid, rei de la taifa de Dènia, que s'havia apoderat de Mallorca i fins i tot havia atacat Pisa uns anys abans (el 1011) (Barceló, 2001; Ferrer 2008).

Pels mateixos anys de l'atac nord-italià a Tortosa, el comte de Barcelona, Berenguer Ramon II, prenia per primera vegada Tarragona (1090), per bé que la conquesta definitiva de la ciutat no tindria lloc fins 1116, a mans del nou comte, Ramon Berenguer III, i un any després de l'expedició conjunta a les Illes Balears de 1113-15. Aquesta última, liderada per Pisa i en la qual participà també Ramon Berenguer III,¹¹ tot i que no deixava de ser una operació més de càstig i saqueig,

¹¹ En realitat, la participació catalana va ser sobrevinguda i no figurava en la concepció inicial de l'empresa, que era estrictament pisana. Va ser com a conseqüència del desviament de l'estol pisà, a causa d'un temporal, a les costes catalanes el 1113, que el

assolí la condició de croada gràcies al suport del papa i donà lloc a un poema èpic de 3.542 versos, el *Liber Maiolichinus*, escrit entre 1117 i 1125, en el qual, a més de lloar les proeses dels pisans i de jactar-se del botí obtingut, es fa referència també al protagonisme del comte de Barcelona, qualificat de *Catalanicus heros* i, en altres passatges, de *dux Catalanensis* i *rector Catalanicus hostes*. El *Liber Maiolichinus* o *Maiorichinus* conté també algunes de les referències més antigues als catalans (*Catalanenses*) i a Catalunya (*Catalaunia*).¹²

Bé que subordinada encara a Pisa, aleshores potència emergent en la Mediterrània, tant occidental com oriental, l'expedició a les Balears va ser una de les primeres operacions marítimes amb participació catalana i, per altra part, contribuï a reforçar els contactes entre Catalunya i les repúbliques nord-italianes. De fet, aquests contactes eren ja anteriors, com ho prova el fet que els pisans gaudissin d'exempció de drets duaners al comtat de Barcelona des de 1102, i, estesos també a Gènova, els acords comercials i diplomàtics no deixarien d'incrementar-se al llarg de les dècades i segles següents, concedint exempcions fiscals i el dret a mantenir còsols al llarg de la costa catalana –i més tard també a València–, mentre que els catalans tenien els seus propis còsols a Pisa i a Gènova (Orvietani Busch, 2001). L'expedició a Mallorca reportà un immens botí, l'alliberament de captius cristians, la presa de captius musulmans i experiència militar, però no es concretà en una conquesta efectiva de l'illa ni tan sols en la seva neutralització com a niu de pirates, i el mateix 1115 aquesta era reocupada de nou pels almoràvits, que també havien renovat els seus atacs a la península contra el territori català.

Ramon Berenguer III no sols es va veure obligat a tornar precipitadament al seu comtat, sinó que l'any següent, 1116, armava un petit estol per a traslladar-se a Pisa i Gènova i demanar la seva col·laboració, així com també el suport del papa, per a la imminent i definitiva conquesta de Tarragona i, més endavant, la de Tortosa. La primera es va aconseguir aquell mateix any, però la segona encara tardaria més de trenta anys a materialitzar-se. Com bé apunta M. Teresa Ferrer, la flota que podien reunir els comtes de Barcelona encara no era suficient per a emprendre la conquesta de Tortosa, al costat de l'Ebre, que requeria una armada més poderosa i la utilització de màquines de guerra. I quan finalment es va dur a terme, el 1148, va ser amb el concurs de la flota genovesa, que bloquejà la ciutat i aportà màquines de

comte de Barcelona i les seves tropes aprofitaren, a més de per a signar un tractat amb Pisa, incorporar-se també a l'expedició. Ferrer, 2009.

¹² Mulet, 1991; Scalia – Bartola - Guardo, 2017; Tangheroni, 1997; Parker, 2014.

guerra (Ferrer, 2009, pp. 342-343, i 2017). Catalans i genovesos havien coincidit ja en la croada contra Almeria promoguda un any abans per Alfons VII de Castella, (Ferrari, 2020) i, en general, es podria dir que la participació en empreses conjuntes –Mallorca, Tarragona, Almeria, Tortosa– amb pisans i genovesos, amb la corresponent transferència tecnològica i organitzativa en matèria nàutica i militar, degué influir indubtablement en el desenvolupament d’una flota pròpia. Una flota capaç d’emprendre, ara ja sense ajuts, la conquesta de Mallorca al primer terç del segle XIII i d’enfrontar-se amb èxit a pisans i genovesos a Sardenya al segle XIV.

No calgué esperar a disposar d’una flota poderosa perquè els comtes de Barcelona –i de seguida reis d’Aragó– comencessin a bastir aliances matrimonials i acords polítics i comercials amb altres actors mediterranis i els mercaders catalans a fer negocis a l’una i l’altra banda de la Gran Mar. Alfons el Cast, el primer monarca de la Corona d’Aragó, envià el 1176 una ambaixada a Constantinoble per tal de tractar el matrimoni del seu germà, el comte Ramon Berenguer de Provença, amb una princesa bizantina, Eudòxia, en una operació que pretenia aprofitar la feblesa conjuntural de l’emperador Frederic I, enfrontat alhora amb el papa i l’emperador de Bizanci.¹³ Alfons intervingué també en la disputa dinàstica a Sardenya entre el fill i el net de Barisó d’Arborea, casat amb la seva cosina Agalbursa de Cervera, que es va resoldre en favor del segon, Hug d’Arborea, que al títol català de vescomte de Bas va afegir el de rei d’Arborea i fins i tot de vegades el de rei de Sardenya. Finalment, la filla d’Alfons i germana de Pere el Catòlic, Constança, es casà en segones núpcies, el 1209, amb el rei de Sicília i futur emperador Frederic II (Abulafia, 1988; Aurell, 1998). Per aquest joc d’enllaços matrimonials i aliances polítiques, Catalunya i la Corona d’Aragó començaven a projectar-se fora del marc estrictament ibèric i occità i a fer-se presents, bé que encara indirectament, a Sardenya i a Sicília. En tot cas, aquesta projecció mediterrània vindria afavorida, si més no inicialment i en el pla polític i militar, pels contactes amb les illes i les repúbliques nord-italianes.

Quant a l’activitat comercial, els mercaders catalans arribaven també tard i quan ja pisans, genovesos, venecians i occitans havien copat els principals mercats. Els catalans havien de competir amb tots ells, aprofitar-se dels conflictes entre els

¹³ Finalment, en canviar la conjuntura política amb la reconciliació del papa i l’emperador, el matrimoni no se celebrà i Eudòxia va ser casada amb Guillem VIII de Montpeller. La seva filla, Maria de Montpeller, nascuda el 1182, seria la mare de Jaume I. Vegeu Marcos Hierro, 2013.

seus rivals i, sobretot, fer valdre els seus avantatges comparatius, en particular el comerç d'esclaus. A Catalunya, el cors estava regulat fiscalment des del començament del segle XII i la seva pràctica, al llarg sobretot d'al-Àndalus i al Maghreb, reportava substanciosos beneficis, com ho mostra un peatge genovès de 1128, en el qual es fa esment d'esclaus musulmans portats per mercaders barcelonins per a ser venuts en la república lligur.¹⁴ Les cavalcades i ràtzies en terra de moros, a l'altra banda de l'Ebre, no perseguien tant l'expansió territorial – detinguda el 1148, després de la conquesta de Tortosa, i no represa fins al segle XIII, amb les conquestes de Mallorca i València–, com l'obtenció de botí i de captius, venuts de seguida com a esclaus als mercats mediterranis (Van Koninsveld, 1995; Torró, 2008 i 2019). Des de les primeres dècades del segle XII, els mercaders barcelonins freqüentaven els ports occitans i nord-italians i signaven acords comercials amb Montpeller, Gènova, Pisa i altres ciutats. També des de ben aviat es feren presents al Mediterrani oriental, com testimonia un document de 1111 que els situa a Trípoli, a l'actual Líban (Feliu, 1988, p. 690); i ja cap a finals de la centúria aquesta presència era prou important perquè rebessin el 1187, junt amb mercaders de Marsella, Saint-Gilles, Nimes i Montpeller, la facultat d'establir un consolat a Tir, en el context del setge de la ciutat per part de Saladí, que aquell mateix any havia pres Jerusalem (Jacoby, 1993; Coulon, 2005). Aquesta concessió conjunta, quan els pisans i els genovesos obtingueren un privilegi similar per separat, permet pensar que no sols la seva projecció comercial era menor, sinó també que potser en aquesta època Barcelona i els mercaders catalans en general no es distingien encara gaire dels de les ciutats de l'espai occitano-provençal. Barcelona, és cert, havia anat desenvolupant-se com un centre comercial prominent, on acudien mercaders de tota la Mediterrània –de Grècia, Pisa, Gènova, Sicília, Alexandria, Terra Santa i Àfrica–, segons que ens conta en la seva crònica el viatger jueu Benjamí de Tudela, que la visità el 1166 (Magdalena, 2009; López, 2017). Però en l'escenari mediterrani era encara, com ho eren també els mercaders catalans, uns *late comers*, en la dreuera ja oberta, abans que ells, per amalfitans, pisans, genovesos, provençals i occitans.

2. La gran expansió: Sardenya dins la Corona d'Aragó

L'expansió mediterrània, alhora comercial i política, es produiria ja en la baixa edat mitjana, en el marc de la Corona d'Aragó i en competència sobretot amb els

¹⁴ Citat per Ferrer, 2017, p. 292.

genovesos i els angevins, els darrers a arribar. De requerir encara el concurs de Pisa i Gènova al segle XII, Catalunya, unida dinàsticament a Aragó des del 1137, passà a comptar amb un flota pròpia capaç d'assegurar la conquesta de Mallorca (1229) i la resta de les illes Balears, i d'enfrontar-se amb èxit amb angevins, pisans i genovesos, els antics aliats, per Sicília, Sardenya i Nàpols, que serien incorporats a la Corona d'Aragó, tot mantenint dins aquesta la seva pròpia autonomia i singularitat. La Corona d'Aragó, per altra banda, no era una estructura fixa i estable, ja que hi hagué moments en què, per diferents raons –dinàstiques o polítiques–, alguns dels seus estats se separaren i més tard s'hi reincorporaren, com va ser el cas de Mallorca, Sicília i Nàpols. No va passar el mateix amb Sardenya, que des de la seva annexió el 1323 es mantindria dins la Corona fins que aquesta deixà de existir, ja al segle XVIII.

El desenvolupament de Barcelona com a gran centre econòmic i de la Corona d'Aragó com a potència marítima es va deure, en primer lloc, a la seva posició en la cruïlla entre dos mons, el cristià i el musulmà, i, de seguida, a les interaccions de tota mena, però sobretot polítiques i comercials, entre els diversos actors de la Mediterrània occidental, en un complex joc d'aliances i enfrontaments canviants i d'hegemonies alternes i successives. Els acords eren puntuals, efímers, i els aliats d'avui podien esdevenir ràpidament rivals i enemics, més enllà de la proximitat cultural, religiosa i fins i tot nacional, com bé ho acredita l'enfrontament entre la Corona d'Aragó i el regne de Mallorca durant els anys en què aquest comptà amb una dinastia privativa i una existència separada. Per la seva part, les expedicions militars alternaven amb acords comercials, favorables sempre, en tot cas, a les potències marítimes cristianes que, al llarg de la baixa edat mitjana, acabaren imposant la seva dominació o el seu control sobre els cada vegada més febles sultanats musulmans d'al-Àndalus i del nord d'Àfrica (Dufourcq, 1966; Salicrú, 1998; Manso Rubio, 2020). De fet, tot i el tenor religiós de moltes de les campanyes, les motivacions polítiques i, sobretot, econòmiques no eren menors, en la mesura que, a més del pillatge i de la destrucció de l'enemic, es tractava d'acabar amb centres de pirateria, de neutralitzar possibles competidors i d'evitar que caiguessin en mans o sota la influència d'altres rivals cristians. La conquesta de Mallorca el 1229 s'explica en part per aquestes raons i, mig segle més tard, la presa de Sicília als angevins el 1282 es va veure afavorida per la presència d'un gran estol català, format per més d'un centenar de vaixells, que, almenys en teoria, havia salpat de Portfangós en direcció a la costa tunisenca (Soldevila, 1995; Ferrer, 2009, p. 349).

La flota catalana era aleshores imponent i comptava ja amb almiralls competents i experimentats. Per arribar-hi, la marina de Catalunya i de la Corona d'Aragó havia fet un llarg camí des dels segles XI i XII, primer de la mà de pisans i genovesos i, de seguida, construint les seves pròpies naus per tal de comerciar i piratejar –dues cares d'una mateixa moneda– amb cristians i musulmans, i també per al transport de tropes i màquines de guerra en operacions de conquesta, com ara les de Mallorca (1229), València (1238), Sicília (1282), Múrcia (1296) i Sardenya (1323). Ja durant la presa de València, aquesta intervenció naval permeté fer front a una flota de Tunis que intentà ajudar el port assetjat (Ferrer, 2017, p. 282). Segons les fonts coetànies, la conquesta de Mallorca, la primera gran operació marítima a gran escala, mobilitzà un nombre ingent de vaixells, de guerrers i de mariners. *El Llibre dels fets*, la crònica escrita anys després pel mateix monarca conqueridor, Jaume I, parla d'unes 150 embarcacions –25 naus, 18 tarides, 12 galeres i 100 galiotes i buces (barques amples de rem)–, mentre que la crònica d'Ibn Amira, un andalusí d'Alzira exiliat a Tunis després de la conquesta, afirma que les tropes cristianes pujaven a 1.500 homes a cavall, 20.000 a peu, entre llancers i ballesters, i 16.000 mariners i membres de la tripulació. Unes xifres sens dubte exagerades, per tal de justificar la derrota, que M. Teresa Ferrer, fent servir altres estimacions, situa entre 12.000 i 24.000 combatents en total, dels quals entre 700 i 1.400 serien homes a cavall (Ferrer, 2017, p. 283).

Sicília, en la cruïlla de les rutes entre Orient i Occident, i entre Europa i Àfrica, seria la següent conquesta. L'illa, una base ideal per a una potència marítima en expansió i un gran centre productor de cereals, havia estat infeudada pel papa a Carles d'Anjou, germà del rei de França, que havia adquirit el comtat de Provença el 1246, havia acompanyat Lluís IX en la croada contra Egipte, havia pres Sicília als últims representants de la dinastia Hohenstaufen, traslladant la seva capital a Nàpols, i fins i tot havia comprat el títol de rei de Jerusalem. En aquesta ocasió, la flota catalana comptava amb un centenar de vaixells –entre els quals 10 naus, 30 tarides, 22 galeres, 22 sageties i altres embarcacions menors–, que van derrotar 70 galeres angevines i van capturar-ne 22 pisanes. Nomenat almirall el 1283, Roger de Llúria no sols desbarataria tots els intents angevins de reprendre l'illa, sinó que, tres anys més tard, al front d'un estol de 40 galeres i 40 sageties, llenys i barques armades, derrotaria 25 galeres d'una flota francesa de més de cent naus armades per a envair Catalunya (Ferrer, 2017, pp. 285-286). En la seva crònica, Ramon Muntaner aconsellava l'establiment de quatre drassanes al llarg del litoral de la Corona d'Aragó –a Barcelona, Tortosa, València i Cullera–, amb 25 galeres cada

una, de manera que el rei pogués disposar de cent galeres en tot moment. Era aquest també el nombre de galeres que recomanava per a la conquesta de Sardenya (Perugi, 1975; Orazi, 1998).

Era una xifra ideal, difícil d'assolir, perquè durant la campanya contra Frederic de Sicília el 1298, la flota catalanoaragonesa, comandada de nou per Roger de Llúria, constava de 80 galeres i altres embarcacions i, un quart de segle més tard, durant el passatge a Sardenya estava constituïda per 53 galeres, 20 coques i cinc llenys, als quals s'afegien altres embarcacions de transport més petites. Finalment, la reintegració del regne de Mallorca el 1343 i una nova expedició a Sardenya el 1409 comptaren amb 116 vaixells (22 galeres, 20 naus grosses de dos o tres ponts, mentre que la resta eren embarcacions més petites) i 150 (25 naus grosses, 10 galeres, 15 galiotes, a més de llenys i altres embarcacions), respectivament (Ferrer, 2017, pp. 284-285 i 291). En qualsevol cas, en el segle i mig que va entre la segona meitat del Dos-cents i la primera dècada del Quatre-cents, la Corona d'Aragó havia aconseguit erigir-se en una potència marítima, capaç d'armar una força naval important en defensa dels seus interessos territorials, polítics i comercials i de fer front a un nombre creixent d'enemics –als tradicionals, els musulmans d'al-Àndalus i el nord d'Àfrica, s'havien anat afegint antics aliats, com occitans, provençals, pisans i genovesos, i nous contrincants, com angevins, francesos i llombards. Per altra part, tot i que la Corona d'Aragó concentrà els seus esforços navals en la Mediterrània Occidental, on se situaven les seves bases territorials, els interessos i la presència comercial catalana s'estenien més enllà, fins als ports del Llevant mediterrani, superant així l'esfera estricta de l'autoritat reial en la mar, que només incloïa nominalment i durant el segle XIV els ducats d'Atenes i Neopàtria (Kolditz, 2017, p. 63).

En aquest context de competició entre potències marítimes i d'extensió de la respectiva influència, cal entendre la conquesta de Sardenya. La pau d'Anagni del 1295, bé que posava fi a la guerra de Sicília i a les pretensions catalanoaragoneses sobre aquesta illa, no acabà amb l'enfrontament –esdevingut gairebé estructural– entre la Corona d'Aragó i els Anjou, instal·lats a Nàpols i recolzats per la monarquia francesa. Per altra part, la infeudació de Còrsega i Sardenya per part del papa a Jaume II d'Aragó, com a contrapartida a la seva renúncia a Sicília i a donar suport al seu germà Frederic, el nou monarca de l'illa, i sobretot la materialització d'aquesta infeudació amb la presa de Sardenya el 1323, li van guanyar

de seguida l'hostilitat de Pisa i Gènova,¹⁵ que tractaren de debilitar i neutralitzar la dominació catalanoaragonesa. Tot i les nombroses paus signades entre Gènova i la Corona d'Aragó (1326, 1336, 1355), l'enfrontament entre ambdues potències, directe o en el marc de la guerra entre genovesos i venecians a mitjan segle XIV (Meloni, 1971-1982), junt amb les contínues revoltes dels barons sards, fragilitzaren el control de l'illa, que requerí una nova conquesta el 1409 per tal de consolidar-lo definitivament.

L'expansió mediterrània de la Corona d'Aragó anà acompanyada d'un increment del comerç català que ultrapassava l'àrea d'influència política d'aquella i s'estenia per tota la Mediterrània, d'Occitània, Itàlia i el Maghreb a l'imperi bizantí i Egipte. Barcelona en va ser el primer i el principal motor, però no l'únic, d'aquesta expansió. Amb la incorporació dels regnes de Mallorca i de València en la primera meitat del segle XIII, no sols es van ampliar les bases territorials de la Corona, sinó que es va poder crear una primera xarxa comercial que integrava les diferents regions catalanoaragoneses i interconnectava els principals ports amb els mercats interiors i les distintes zones de producció. En una segona etapa, aquest comerç interior s'incorporaria a la xarxa internacional, en la qual no sols participava Barcelona, sinó també els principals nuclis urbans de la Corona (López, 2017, pp. 296-297). Per altra part, el comerç marítim feia possible l'expansió territorial i política, complementant les galeres de guerra amb naus de transport en una època en que no es disposava encara d'una flota permanent ni de la logística necessària per a mantenir-la, i alhora se'n beneficiava, en la mesura que les conquestes asseguraven la navegació i oferien noves bases per a expandir l'activitat mercantil, dins i fora l'espai econòmic catalanoaragonès.

En aquest espai, cada vegada més articulat i integrat, Barcelona jugava un paper preponderant, en dirigir el conjunt i assumir la relació d'exportació-importació amb els mercats llunyans, mentre que Mallorca feia una funció de magatzem de mercaderies de diverses procedències, però especialment del Maghreb, i València, als seus propis intercanvis mediterranis, afegia la redistribució cap a Castella i l'interior de la península d'una part dels productes que importava. Al principi, era també aquesta funció la que caracteritzava bona part del comerç català, que redistribuïa productes com els teixits fins francesos o flamencs. Aviat, però, l'oferta

¹⁵ En realitat, pisans i genovesos ja s'havien vist perjudicats per la presa de Sicília, illa sobre la qual exercien una preponderància que no deixava al principi més que un lloc menor als toscans, als romans, als catalans i als escassos mercaders sicilians. Bresc, 2017, p. 260.

es diversificaria, amb la introducció de productes nous, tant agrícoles com manufacturats, i mentre Catalunya exportaria principalment draps de llana de qualitat mitjana, que arribaven fins i tot a Egipte, on tenien una gran demanda, València s'especialitzà en una producció agropecuària orientada al mercat i l'exportació (arròs, sucre, llana, figues, fruits secs) i Mallorca en una activitat preferentment mercantil, a més de l'exportació de llana, formatge i sal (Eivissa). Tanmateix, tot i el caràcter complementari de les diferents estructures econòmiques de les tres regions d'aquest triangle –o rombe, si hi afegim també Aragó i la seva agricultura cerealícola, alhora de subsistència i destinada a l'exportació–, emfasitzat per alguns historiadors, la veritat és que la indústria tèxtil s'estengué també a València i a Mallorca, mentre que Catalunya destinava també una part de la seva agricultura a productes especialitzats i de gran demanda (safrà i fruits secs, sobretot), entrant els diferents territoris de la Corona en clara competència els uns amb els altres.¹⁶

Les eventuais discordances internes no impedié que tots –catalans, valencians, mallorquins i fins i tot aragonesos– fossin percebuts i designats en l'exterior amb el mateix nom de 'catalans' i que compartissin les mateixes lleis marítimes –reunides en el *Llibre de Consolat de Mar*– i la mateixa xarxa de consolats estesa per tota la Mediterrània, des de Tunis, el més antic, que ja funcionava el 1253, fins Alexandria, Beirut, Constantinoble, Venècia, Pisa, Gènova i Montpeller i vora un centenar de representacions consulars en total, que assistien els mercaders catalans als ports i territoris on aquests operaven (Ferrer, 1999; Coulon, 2005; Duran, 2008). Arran de la conquesta de 1323, Sardenya s'incorporaria també a l'espai econòmic català, si bé la seva feble demografia va mantenir sempre baixa la demanda, especialment de draps catalans, articles de pesca i navegació i objectes de vidre i metall, que eren els principals productes d'importació. Per contra, les exportacions cap a Catalunya i la resta de la Corona d'Aragó consistiren fonamentalment en matèries primeres i provisions alimentaris, especialment cereals, sal, formatges i corall de la costa de l'Alguer (López, 2017, p. 304).

Tant la conquesta de Sardenya com, en general, l'expansió mediterrània de la Corona d'Aragó han estat percebudes de manera molt distinta pels historiadors que se n'han ocupat. Si més no, respecte de la lògica que les guiava i la primacia dels factors econòmics, com pensava Vicens Vives, o dels geopolítics, com sostenia

¹⁶ Coulon, 2002; Sesma, 2013; Iradiel, 2017; Ferrer, 2017; Abulafia, 2019.

Salavert.¹⁷ Tradicionalment, també s'ha insistit en l'orientació diferent que hauria seguit la política mediterrània abans i després del Compromís de Casp i el canvi de dinastia el 1412. Mentre que durant els segles anteriors, amb el casal de Barcelona en el tron i quan Catalunya era el motor de la Corona d'Aragó, els interessos de la monarquia s'haurien identificat amb els dels mercaders catalans, que eren els que haurien fixat els objectius i els ritmes de l'expansió, amb l'entronització dels Trastàmara, la decadència del Principat i el reajustament del paper dels diferents estats i territoris en un nou equilibri intern, més confederal, els interessos dinàstics haurien acabat dissociant-se i imposant-se als de les elits mercantils, com hauria estat el cas de les campanyes italianes d'Alfons el Magnànim i la conquesta mateixa de Nàpols el 1442. En realitat, però, i com bé apunta Mario Orsi, l'expansió de la *terra e senyoria del rei d'Aragó* responia, en última instància, a la política de creixement patrimonial d'un llinatge, i no als projectes imperialistes d'una nació o d'un regne, ni a l'expansió econòmica i mercantil d'una classe social (Orsi Lázaro, 2016, pp. 88-89). És cert que l'expansió territorial, tot i estar dissenyada per la monarquia i obeir principalment a raons d'hegemonia política, i no comercials, beneficiava els interessos de l'alta burgesia barcelonina i de les altres grans capitals de la Corona, en la mesura que les conquestes els proporcionaven mercats relativament segurs –ports sota la jurisdicció del monarca catalanoaragonès on refugiar-se en cas d'atac corsari– i una fiscalitat similar o més favorable que la dels seus principals adversaris, els italians (López, 2017, p. 299). I també ho és que el creixement dels negocis i la navegació dels mercaders catalans cap a la Mediterrània central i oriental va ser un procés paral·lel i sinèrgic amb les conquestes de la Corona, però no en va ser el motor ni el motiu últim, que cal cercar més aviat en els interessos polítics de la pròpia monarquia (Orsi Lázaro, 2016, p. 93). D'altra banda, aquestes conquestes i aquestes guerres van tenir un cost enorme, finançat per una fiscalitat extraordinària, l'increment del deute públic i els subsidis acordats per les corts i parlaments dels diferents regnes de la Corona, però van permetre la formació d'un estat prou fort per a protegir la navegació i les activitats comercials dels seus súbdits.¹⁸

¹⁷ Vicens Vives, 1951; Salavert Roca, 1950, 1952, 1954, 1970-1971.

¹⁸ Ferrer, 2017, p. 294. L'autora, que dedica aquest article a l'estudi de les de la Corona d'Aragó, també afirma que les flotes de guerra són un bon indicador de la potència marítima de cada estat.

És des d'aquesta llum que hem d'entendre la conquesta de Sardenya, l'interès per la qual –i també per Sicília– va tenir al principi un caràcter més estratègic que econòmic. Hi havia, en primer lloc, la seva situació geogràfica, des de la qual es podia controlar la Mediterrània central i donar un cop important a la competència genovesa. Però també hi havia, sobretot, la voluntat de la monarquia d'expandir el patrimoni reial, ja de per si esquifit en comparació amb el de les potències veïnes i molt malmès a causa de les contínues alienacions, mitjançant la percepció de noves rendes i nous ingressos fiscals, i de refermar l'autoritat reial, lluny del control de corts i parlaments. Sardenya constituïa per als reis d'Aragó un espai nou en el qual poder distribuir el poder i la riquesa sobre unes bases noves i diferents, i també l'oportunitat d'afegir prestigi militar i polític a la corona i el llinatge reial. Dit d'una altra manera, Jaume II i els seus successors buscaven a Sardenya sobretot noves fonts de renda, basades en les possibilitats agrícoles, ramaderes, extractives i comercials de l'illa, i terres, senyories i càrrecs administratius per als nobles que participessin en la conquesta o s'hi afegissin més tard. Naturalment, Sardenya també ofería un nou mercat per als mercaders catalans –inclosos els valencians i els mallorquins– on intercanviar matèries primeres i provisions alimentàries per productes manufacturats, així com una base segura per als seus vaixells i una escala per a continuar el viatge cap a Sicília i el Llevant. Això explica potser la major implicació econòmica de les ciutats més vinculades al comerç marítim en la conquesta i les successives campanyes sardes, així com també l'alta participació de la noblesa aragonesa, que veia en Sardenya una oportunitat única d'engrandir el seu patrimoni i millorar la seva situació econòmica. En qualsevol cas, enfront de l'apreciació tradicional que veia en els interessos mercantils i en la necessitat d'assegurar bases segures al comerç català la lògica que guiava –i el motor que la impulsava– l'expansió mediterrània i, dins ella, la conquesta de Sardenya, caldria no menystenir la necessitat –pel monarca, en primer lloc, però no sols– de continuar cercant noves fonts de renda. Al capdavant, l'expansió mediterrània no deixava de ser també, ara per mar, una altra cara de l'expansió feudal (Gilabert, 2008; Orsi Lázaro, 2016; López, 2017).

Òbviament, l'expansió catalanoaragonesa és només una part de la història, la més estudiada pels historiadors de la Corona d'Aragó. Coneixem menys les conseqüències que tingué l'ocupació per a l'illa i els seus habitants. Els processos de conquesta i colonització solen comportar la submissió i destrucció de les societats indígenes, com va ser el cas d'al-Àndalus i de l'Amèrica colonial (Glick - Malpica - Retamero - Torró, 2018). La destrucció no va ser tan completa a

Sardenya, tot i la reducció a captivitat d'una part de la seva població arran de les incessants revoltes i la seva venda als mercats mediterranis, sense que importés gaire la seva condició de cristians catòlics.¹⁹ Tot i aquests casos de desplaçament forçat, a la Sardenya catalanoaragonesa no hi hagué un procés de substitució de la població autòctona per colons i immigrants de la Corona d'Aragó –llevat del cas particular de l'Alguer–, com els que es van donar en altres societats, i la majoria de la població de l'illa continuà sent la mateixa que abans de la conquesta. Això i la persistència –i la relativa autonomia– de moltes de les instàncies de poder polític i senyorial anteriors –dels *giudicati* a les baronies–, amb els seus propis marcs d'enquadrament social de la població, van fer que la dominació política i cultural dels nouvinguts no arribés a ser del tot completa. D'altra banda, i a diferència d'altres dominacions anteriors, totals o parcials, la catalanoaragonesa no sols va ser la més duradora en el temps, al llarg de quatre segles, sinó la que més influí en la cohesió territorial i política de l'illa, en incorporar-la com un regne més, amb les seves pròpies lleis i institucions, dins la vasta i singular construcció política que va ser la Corona d'Aragó.

Fa ara cent anys, Lucien Febvre definia Còrsega i Sardenya com a îles-prisons qui semblent autant de conservatoires de vieilles races éliminées, de vieux usages, de vieilles formes sociales bannies des continents. I les comparava a Sicília, exemple d'île-carrefour, convoitée, disputée.²⁰ No era encertada, ni la definició ni la comparació. Sardenya havia estat també una île-carrefour, convoitée, disputée, oberta a dominacions successives i a experiències i interaccions fecundes amb altres societats i cultures. Els historiadors posteriors no han rectificat el diagnòstic i han continuat emfasitzant l'aïllament –la veritable singularitat de Sardenya– i la seva posició marginal, perifèrica, en la història –i la historiografia– mediterrània. Ara bé, com es demana Fernández Aceves en una contribució recent, ¿podria la segona illa més gran de la Mediterrània, en el centre d'una mar "connectada", haver estat realment tan allunyada dels esdeveniments que la voltaven, aïllada i impermeable a tota interacció amb l'exterior? Tant abans com després de la seva incorporació a la Corona d'Aragó, Sardenya tenia i tingué una història pròpia. Una història de connexions de tota mena –geopolítiques, econòmiques i culturals– que desmenteix rotundament la imatge d'una illa recòndita i replegada en ella mateixa. Necessitem més estudis sobre aquestes interaccions, sobre el paper de Sardenya en

¹⁹ Vegeu, tot i el seu desencertat títol, l'article de Martínez Ferrando, 1959.

²⁰ Febvre, 265-266, citat per Fernández Aceves, 2019, p. 13.

el món de relacions i connexions teixides dins i fora de la Corona d'Aragó per a una millor comprensió no sols de la història de Sardenya, sinó també de la mateixa Corona d'Aragó (Fernández Aceves, 2019, p. 13)²¹.

3. Bibliografia

- Abulafia, David (1988) *Frederik II. A medieval emperor*, Londres: Pimlico, 1988.
- (2011) *The Great Sea. A Human History of the Mediterranean*. Oxford: Oxford University Press.
- (2019) 'El món mercantil i el comerç català a l'edat mitjana', *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 30, pp. 79-123.
- Aurell, Martin (1987) 'Autour d'un débat historiographique: l'expansion catalane dans les pays de langue d'oc au Moyen Age', in *Actes du XII^e Congrès d'histoire de la Couronne d'Aragon*. Montpellier: Société Archéologique de Montpellier, pp. 9-41.
- (1998) *Les noces del comte. Matrimoni i poder a Catalunya (785-1213)*. Barcelona: Omega.
- Balard, Michel (2014) 'Amalfi nel Mediterraneo medievale', in Figliuolo, Bruno - Simbula, Pinuccia F. (ed.) *Interscambi socioculturali ed economici fra le città marinare d'Italia e l'Occidente dagli osservatori mediterranei*. Amalfi: Centro di Cultura e Storia Amalfitana, pp. 15-31.
- Barceló, Miquel (2001) 'Ermessenda i el "rei" de Dénia. Una comtessa, de tribut, ben servida', *Estudi General*, 21, Miscel·lània d'homenatge a Modest Prats, I, pp. 211-219.
- Batet, Carolina (1996) *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal: La Marca del comtat de Barcelona als segles X-XI*, Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs.
- Belich, James - Darwin, John - Frenz, Margret - Wickham, Chris (ed.) (2016) *The Prospect of Global History*, Oxford: Oxford University Press.

²¹ Afortunadament, són molts ja els estudis que apunten en aquesta direcció. Vegeu, entre altres, Maninchedda, 1998; Gallinari, 2009 i 2018; Manconi, 2010; Oliva - Schena, 2014.

- Belich, James (2022) *The World the Plague Made: The Black Death and the Rise of Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Benito, Pere (2009) 'L'expansió territorial ultrapirinenca de Barcelona i de la Corona d'Aragó: guerra, política i diplomàcia (1067-1213)', in Ferrer i Mallol, M. Teresa – Riu, Manuel (ed.) *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana. I.1. Tractats i negociacions diplomàtiques amb Occitània, França i els estats italians, 1067-1213*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, pp. 13-150.
- Berger Stefan - Lorenz, Chris (ed) (2010), *Nationalizing the Past: Historians as Nation Builders in Modern Europe*, Londres: Palgrave MacMillan.
- Bonnassie, Pierre (1996) 'Les relations catalano-occitanes a la primera època feudal (segle XI)', in *El somni d'Occitània. Vuitè centenari d'Alfons el Cast, primer rei de Catalunya-Aragó (1154-1196)*. Barcelona: Fundació Jaume I, pp. 12-22.
- Boyd, Carolyn P. (1997) *Historia Patria: Politics, History, and National Identity in Spain, 1875-1975*, Princeton: Princeton University Press.
- Braudel, Fernand (1949) *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. París: Armand Colin.
- Bresc, Henri (2017) 'La mer empoisonnée: la Sicile médiévale', in Balard, Michel (ed.) *The Sea in History. The Medieval World / La Mer dans l'Histoire. Le Moyen Âge*. Woodbrige, The Boydell Press, pp. 255-265.
- Campopiano, Michele (2022) 'Maritime expansion into the Western Mediterranean', in Mathews, Karen Rose - Orvietani Busch, Silvia – Bruni, Stefano (ed.) *A Companion to Medieval Pisa*, Leiden: Brill, pp. 277-295.
- Conrad, Sebastian (2016) *What Is Global History?*. Princeton, Princeton University Press.
- Cotza, Alberto (2017) 'Storia, memoria, politica alla fine del secolo XI: Il carne pisano sull'impresa contro i saraceni del 1087', *Archivio storico italiano*, 175, pp. 37-72.
- Coulon, Damien (2003) 'L'expansion occidentale vers le Levant à la fin du Moyen Âge: la mise en place de structures de domination commerciale', in *L'expansion occidentale (XI^e-XV^e siècles): Formes et conséquences. XXXIII^e Congrès de la S.H.M.E.S.*. París: Publications de la Sorbonne.

- (2005) 'Los consulados catalanes en Siria (1187-1400). Algunos datos de historia e historiografía', in Narbona, Rafael (ed.) *XVIII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó*. València: Universitat de València, pp. 179-188.
- Cowdrey, Herbert E. J. (1977) 'The Mahdia campaign of 1087', *The English Historical Review*, 92 (362), pp. 1-29.
- De Pleijt, Alexandra M. - Van Zanden, Jan Luiten (2016) 'Accounting for the "Little Divergence": What drove economic growth in pre-industrial Europe, 1300–1800?', *European Review of Economic History*, 20 (4), pp. 387-409.
- Douki, Caroline - Minard, Philippe (2007) 'Global History, Connected Histories: A Shift of Historiographical Scale', *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 54-5 (5), pp. 7-21.
- Dufourcq, Charles-Emmanuel (1966) *L'Espagne catalane et le Maghrib aux 13^e et 14^e siècles: de la bataille de Las Navas de Tolosa (1212) à l'avènement du sultan mérinide Abou-l-Hasan (1331)*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Duran i Duelt, Daniel (coord.) (2008) *Un mar de lleis. De Jaume I a Lepant. Catàleg de l'Exposició*. Barcelona: Institut Europeu de la Mediterrània.
- Duval, Sylvie - Poloni, Alma - Quertier, Cédric (2017) 'Pise dans la seconde moitié du XIV^e siècle: Sortir d'une vision décliniste', *Mélanges de l'École française de Rome-Moyen Âge*, 129 (1), pp. 5-9.
- Feliu, Gaspar (1988) 'El comercio catalán con Oriente', *Revista de Historia Económica / Journal of Iberian and Latin American Economic History*, 6 (3), pp. 689-797.
- Fernández Aceves, Hervin (2019) 'La Cerdeña medieval vista desde la modernidad. Un epitome historiográfico de la supuesta conectividad mediterránea', *Quadrata. Estudios sobre Educación, Artes y Humanidades*, 1 (1), pp. 10-29.
- Fernández-Cuadrench, Jordi (2014) 'L'Estat que no va ser: catalans i occitans entre els segles VIII i XIII. A propòsit del vuitè centenari de la batalla de Muret', *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XXV, pp. 47-85.
- Ferrari, Massimo (2020) 'Il poema genovese sulla presa di Almeria nel 1147 (Ambr. Trotti. 330)', in Piazzoni, Ambrogio M. (ed.) *Ambrosiana, Hagiographica, Vaticana*:

Studi in onore di Mons. Cesare Pasini in occasione del suo settantesimo compleanno.
Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, pp. 215-234.

- Ferrer, M. Teresa (1999) 'El Consolat de Mar i els Consolats d'Ultramar: instrument i manifestació de l'expansió del comerç català', in Ferrer, M. Teresa – Coulon, Damian (ed.) *L'expansió catalana a la Mediterrània a la baixa edat Mitjana*, Barcelona: CSIC.
- (2008) 'Navegació, ports i comerç a la Mediterrània de la Baixa Edat Mitjana', in Pérez Ballester, José - Pascual Berlanga, Guillermo (ed.) *Comercio, redistribución y fondeaderos: la navegación a vela en el Mediterráneo. V Jornadas de Arqueología subacuática*. València: Universitat de València, pp. 113-166.
- (2009) 'L'expansió mediterrània de Catalunya i la crisi de la baixa edat mitjana', in Sarobe, Ramon - Tóth, Csaba (ed.) *Princeses de terres llunyanes: Catalunya i Hongria a l'edat mitjana*. Barcelona-Budapest: Generalitat de Catalunya-Okatási és kulturális minisztérium, pp. 341-363.
- (2017) 'Les flottes catalanes, XII^e-XV^e siècles', in Balard (ed.) *The Sea in History, cit.*, pp. 281-294.
- Furió, Antoni (2018) 'Les dues corones del rei Catòlic. Ferran II, Castella i la Corona d'Aragó', in Belenguier Cebrià, Ernest (ed.) *Ferran II i la Corona d'Aragó*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, pp. 11-61.
- Gallinari, Luciano (2009) *Les judicats sardes: un modèle de souveraineté médiévale?*, Paris: École Pratique des Hautes Études.
- (ed.) (2018) *Sardinia from the Middle Ages to Contemporaneity: A Case Study of a Mediterranean Island Identity Profile*. Berna: Peter Lang.
- Gilabert Tomàs, Jordi (2008) 'Port Fangós i l'expansió mediterrània de la Corona d'Aragó', *Recerca*, 12, pp. 243-280.
- Glick, Thomas F. - Malpica, Antonio - Retamero, Fèlix - Torró, Josep (ed.) *From Al-Andalus to the Americas (13th-17th centuries): destruction and construction of societies*. Leiden: Brill.
- Goldstone, Jack A. (2008) *Why Europe? The Rise of the West in World History 1500-1850*. Nova York: McGraw-Hill.
- Goody, Jack (2006) *The Theft of History*. Cambridge: Cambridge University Press,

- Granara, William E. (2019) *Narrating Muslim Sicily: war and peace in the Mediterranean medieval world*. Londres: I. B. Tauris.
- Hoffman, Philip T. (2015) *Why did Europe Conquer the World?*. Princeton: Princeton University Press.
- Hopley, Russell (2011) 'Aspects of Trade in the Western Mediterranean During the Eleventh and Twelfth Centuries: Perspectives from Islamic Fatwa-s and State Correspondence', *Mediaevalia*, 32, pp. 5-42.
- Holden, Peregrine - Purcell, Nicholas (2000) *The corrupting sea: a study of Mediterranean history*. Oxford: Blackwell.
- Iradiel, Paulino (2017) *El Mediterráneo medieval y Valencia: economía, sociedad, historia*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- (2020) 'La historia del Mediterráneo en la era de la globalización. ¿Tiene sentido hablar del Mediterráneo como unidad a lo largo de la historia?', in Sabaté, Flocel (ed.) *Ciutats mediterrànies: l'espai i el territori*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, pp. 303-309.
- (inèdit) 'Mediterráneo y Corona de Aragón (siglos XIV-XV), una historia conectada y transnacional', conferència impartida en la Real Academia de la Historia el 7 de juny de 2017, en el cicle *La Corona de Aragón. 600 años de historia: siglos XII a XVIII*.
- Jacoby, David (1993) 'Conrad, Marquis of Montferrat, and the Kingdom of Jerusalem', in Balletto, Laura (ed.) *Atti del Congresso Internazionale 'Dai feudi monferrini e dal Piemonte ai nuovi mondi oltre gli oceani'* (Alessandria, aprile 1990). Alessandria, pp. 187-238.
- Jones, Eric (1981) *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kolditz, Sebastian (2017) 'Connectivity and Sea Power – Entangled Maritime Dimensions in the Medieval Mediterranean', in Balard (ed.) *The Sea in History. cit.*, pp. 58-69.
- Laliena, Carlos (1996) *La formación del Estado feudal. Aragón y Navarra en la época de Pedro I*. Osca: Instituto de Estudios Altoaragoneses.

- (2002) 'La formación dello Stato feudale aragonese prima e dopo l'unificazione del 1137. Una rassegna storiografica', *Medioevo. Saggi e rassegne*, 25, pp. 13-34.
- Landes, David S. (1998) *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Are So Rich and Some So Poor*. Londres: W.W. Norton & Company.
- López, María Dolores (2017) 'Catalan maritime expansion in the Western Mediterranean (12th-15th centuries)', in Balard (ed.) *The Sea in History, cit.*, pp. 295-305.
- McNeill, William (1963) *The Rise of the West: A History of Human Community*. Chicago: Chicago University Press.
- Magdalena, José Ramon (2009) *Libro de viajes de Benjamín de Tudela*. Saragossa: Riopiedras ediciones, 2009.
- Manconi, Francesco (2010) *Cerdeña. Un reino de la Corona de Aragón bajo los Austria*. València: PUV.
- Maninchedda, Paolo (ed.) (1998) *La Sardegna e la presenza catalana nel Mediterraneo. Atti del VI Congresso dell'Associazione Italiana di Studi Catalani*, Cagliari.
- Manso Rubio, Marta (2020) 'Las relaciones diplomáticas de la Corona de Aragón con los sultanatos del Mediterráneo bajomedieval: usos, implicaciones y consecuencias en el ejercicio y representación del poder regio', in Villanueva Morte, Concepción (ed.) *Diplomacia y desarrollo del Estado en la Corona de Aragón (siglos XIV-XVI)*. Gijón: Trea, pp. 359-374.
- Marcos Hierro, Ernest (2013) *La dama de Bizanci. Un enigma en la nissaga de Jaume I*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona.
- Martínez Ferrando, Jesús Ernest (1959) 'El exceso de población sarda en Menorca a fines del s. XIV', in *VI Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Madrid: Ministerio de Asuntos Exteriores.
- May, Niels F. - Maissen, Thomas (eds.) (2021) *National History and New Nationalism in the Twenty-First Century. A Global Comparison*. Londres - Nova York: Routledge.
- Mazlish, Bruce - Buultjens, Ralph (1993) *Conceptualizing Global History*. Boulder, Westview Press.

- Meloni, Giuseppe (1971-1982) *Genova e Aragona all'epoca di Pietro il Cerimonioso (1336-1387)*. 3 vols., Pàdua: CEDAM.
- Mitterauer, Michael (2003) *Warum Europa? Mittelalterliche Grundlagen eines Sonderwegs*, Múnic: C.H. Beck.
- Morris, Ian (2010) *Why the West Rules-For Now: The Patterns of History, and What They Reveal About the Future*, Nova York: Farrar, Straus and Giroux.
- Mulet i Mas, Mireia (1991) *Liber Maiolichinus De Gestis Pisanorum Illustribus*, Palma de Mallorca: Societat Arqueològica Lul·liana.
- Musarra, Antonio (2020) *1284: La battaglia della Meloria*. Roma-Bari: Laterza.
- Oliva, Anna Maria - Schena, Olivetta (ed.) (2014) *Sardegna catalana*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- Orazi, Veronica (1998) 'Il "Sermó" nella "Crònica" di Ramon Muntaner. La confluenza della voce dell'individuo nell'espressione corale di un popolo', in Maninchedda (ed.) *La Sardegna e la presenza catalana, cit.*, I, pp. 406-418.
- Orsi Lázaro, Mario (2016) 'La expansión mediterránea de la Corona de Aragón durante los siglos XIII y XIV', in *La marina de la Corona de Aragón. LI Jornadas de Historia Marítima*. Madrid: Ministerio de Defensa-Instituto de Historia y Cultura Naval, pp. 87-101.
- Orvietani Busch, Silvia (2001) *Medieval Mediterranean Ports: The Catalan and Tuscan Coasts, 1100 to 1235*. Leiden: Brill. Chapter Six: The Catalan and the Northern Tuscan Coasts 1113-1235: Relationships and Exchanges, pp. 207-254.
- Parker, Matthew E. (2014) 'Pisa, Catalonia, and Muslim Pirates: Intercultural Exchanges in the Balearic Crusade of 1113-1115', *Viator*, 45 (2), pp. 77-100.
- Perugi, Maurizio (ed.) (1975) *Il "Sermo" di Ramon Muntaner. La versificazione romanza dalle origini*. Firenze, Olschki, pp. 49-63.
- Petralia, Giuseppe (2014) "Per una visione d'insieme: stagioni e congiunture amalfitane e compone nella storia del Mediterraneo medievale", in Figliuolo – Simbula (ed.) *Interscambi socio-culturali ed economici, cit.*, pp. 529-539.
- Picard, Christophe (2018) *Sea of the Caliphs: The Mediterranean in the Medieval Islamic World*. Cambridge: Harvard University Press.

- Poloni, Alma (2005) 'Gli uomini d'affari pisani e la perdita della Sardegna: Qualche spunto di riflessione sul commercio pisano nel XIV secolo', in Iannella, Cecilia (ed.) *Per Marco Tangheroni: Studi su Pisa e sul Mediterraneo medievale offerti dai suoi ultimi allievi*. Pisa: Edizioni ETS, pp. 157-184.
- Pomeranz, Kenneth (2000) *The Great Divergence: Europe, China, and the Making of the Modern World Economy*. Princeton: Princeton University Press.
- Sachsenmaier, Dominic (2011) *Global Perspectives on Global History: Theories and Approaches in a Connected World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Salavert Roca, Vicente (1950) 'La isla de Cerdeña y la política internacional de Jaime II de Aragón', *Hispania*, 39, pp. 211-265.
- (1952) 'El tratado de Anagni y la expansión mediterránea de la Corona de Aragón', *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, 5, pp. 209-360.
- (1956) *Cerdeña y la expansión mediterránea de la Corona de Aragón, 1297-1314*. Madrid, CSIC, 2 vols.
- (1970/1971) 'La expansión catalano-aragonesa por el Mediterráneo en el siglo XV', *Anuario de Estudios Medievales*, 7, pp. 17-37.
- Salicrú Lluch, Roser (1998) *El sultanat de Granada i la Corona d'Aragó, 1410-1458*. Barcelona: CSIC.
- Sánchez Martínez, Manuel (2006) 'El reino de Aragón y los conflictos mediterráneos a mediados del siglo XIV (1353-1356)', *Aragón en la Edad Media*, 19, pp. 485-500.
- Sarasa, Esteban (1998) 'Aragón y su proyección en el Mediterráneo medieval: origen de la presencia de España en Italia, in Díaz Tejera, Alberto (coord.) *El Mediterráneo: hechos de relevancia histórico-militar y sus repercusiones en España*. Sevilla: Universidad de Sevilla, pp. 309-328.
- (2005) 'Los aragoneses en la proyección mediterránea de la Corona: sobre Cerdeña en 1356', in Narbona, Rafael (ed.) *La Mediterrània de la Corona d'Aragó, segles XIII-XVI. XVIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, València: Publicacions de la Universitat de València, pp. 201-208.
- Scalia, Giuseppe - Bartola, Alberto - Guardo, Marco (2017) *Liber Maiorichinus de gestis pisanorum illustribus*. Florència, SISMEL.

- Sesma Muñoz, José Ángel (2013) *Revolución comercial y cambio social: Aragón y el mundo mediterráneo*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza.
- Soldevila, Ferran (1995) *Pere el Gran* (edició a cura de Ferrer, M. Teresa). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Subrahmanyam, Sanjay (2005) *Explorations in Connected History: From the Tagus to the Ganges*. Oxford: Oxford University Press.
- (2022) *Connected History. Essays and Arguments*. Londres: Verso, 2022.
- Tangheroni, Marco (1997) *La spedizione pisana del 1113-1115 e la conquista di Maiorca*. Pisa: Associazione degli amici di Pisa.
- (2004) 'La prima espansione di Pisa nel Mediterraneo: secoli X–XII. Riflessioni su un modello possibile', in Berti, Graziella - Renzi Rizzo, Catia - Tangheroni, Marco (ed.) *Il mare, la terra, il ferro: Ricerche su Pisa medievale (secoli VII–XIII)*. Pisa: Pacini Editore, pp. 205-230.
- Torró, Josep (2008) "'De bona guerra". El ambiguo estatuto del cautivo musulmán en los países de la Corona de Aragón (siglos XII-XIII)', in Fierro, M. Isabel - García Fitz, Francisco (ed.) *El cuerpo derrotado. Cómo trataban musulmanes y cristianos a los enemigos vencidos: Península Ibérica, ss. VIII-XIII*. Madrid: CSIC, pp. 435-483.
- (2019) 'Las sociedades de cabalgada y el apresamiento de cautivos (c. 1230-c. 1330), in López de Ojeda, Esther (ed.) *La violencia en la sociedad medieval: XXIX Semana de Estudios Medievales*, Logronyo: Instituto de Estudios Riojanos, pp. 45-84.
- Van Koninsveld, Pieter S. (1995) 'Muslim slaves and captives in Western Europe during the late Middle Ages', *Islam and Christian Muslim Relations*, 6, pp. 5-24.
- Van Zanden, Jan Luiten (2009) 'Introducing the problem. The Little Divergence within Europe, 1400-1400', in *The Long Road to the Industrial Revolution. The European Economy in a Global Perspective, 1000-1800*. Leiden: Brill, pp. 93-100.
- Venayre, Sylvain (2013) *Les Origines de la France: Quand les historiens racontaient la nation*. París: Seuil.
- Vicens Vives, Jaume (1951) 'Consideraciones sobre la historia de Cataluña en el siglo XV', *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, 1, pp. 3-22.

Virgili, Antoni (2001) *Ad detrimendum Yspanie. La conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*. València-Barcelona: Publicacions de la Universitat de València-Universitat Autònoma de Barcelona.

— (2010) 'Gent nova. La colonització feudal de la Catalunya Nova (segles XII-XIII)', *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XXI, pp. 77-102.

Wallerstein, Immanuel (1974 i 1980) *The Modern World-System*, 2 v., Nova York: Academic Press.

Zancarini-Fournel, Michelle (2018) *Une histoire nationale est-elle encore possible?*. Bordeus: Presses universitaires de Bordeaux.

Periodico semestrale pubblicato dal CNR

Iscrizione nel Registro della Stampa del Tribunale di Roma n° 183 del 14/12/2017